

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Gisbertus Voetius en de gebroeders Willem en Eeuwout Teellinck / W.J. op 't Hof.
Auteur(s)	Hof, W.J. op 't
In	<i>De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989</i> / red.: J. van Oort ... [et al.]. (Kampen, Kok, 1989), p. 92-108.
Copyright	2006 / W.J. op 't Hof Kok Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.08.30; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B97005842

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Dr. W.J. op 't Hof

Gisbertus Voetius en de gebroeders Willem en Eeuwout Teellinck

1. De onbekende Voetius

Wie de toonaangevende biografische uiteenzettingen over Gisbertus Voetius kent, zal zich verwonderd af kunnen vragen of het in de titel van dit artikel verwoorde wel stof omvat die een afzonderlijke behandeling rechtvaardigt. Immers, de biografie van Voetius, A.C. Duker, vermeldt niet meer dan dat de desbetreffende in zijn eersteling 'Lachrymae Crocodili abstersae' (1627) beslist partij koos voor de sabbatsopvatting van Willem Teellinck¹ en dat hij erenamen toekende aan de persoon en aan werken van de Zeeuwse predikant². D. Nauta, die de meest recente levensbeschrijving van Voetius op zijn naam heeft staan, noemt alleen het eerste³. De naam van Eeuwout Teellinck⁴ ontbreekt bij beiden volledig.

Het doel van dit artikel is om een tot dusver door de biografen onbenut autobiografisch getint stuk van Voetius in de schijnwerpers te zetten⁵ en om vervolgens aan de hand van alle bekende en onbekende gegevens ter zake van de relatie van Voetius tot de gebroeders Teellinck Voetius' autobiografische uitlatingen hierover op hun waarde te toetsen. Dit zal leiden tot de ontdekking van nieuwe biografische gegevens, maar in het bijzonder tot herschrijving van Voetius' geestelijke ontwikkeling. De historische Voetius is inderdaad onbekender dan werd vermoed⁶.

1. Zie voor hem (= Z.v.h.): W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck*, Amsterdam 1898.
2. A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, drie delen, Leiden 1897-1915, I, 379; II, 231, lxxxiv; III, xi.
3. D. Nauta, 'Voetius, Gisbertus (Gijsbert Voet)', in *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, II, Kampen 1983, 444b.
4. Z.v.h.: P.J. Meertens, 'Eeuwout Teellinck, de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme', in *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, XXVIII (1936), 212-235. Dit is de oudst bekende identificatie van Ireneüs Philalethius als de ontvanger-generaal der Staten van Zeeland Eeuwout Teellinck.
5. Een paar onderzoekers geven er blijk van de bedoelde voorrede wel te kennen: Engelberts, 198; C. Steenblok, *Voetius en de sabbat*, Hoorn 1941, 11.
6. Weliswaar weten Engelberts (198-201), Steenblok (11, 23) en A. de Groot ('Pietas im Vorpietismus (Gisb. Voetius)', in *Pietismus und Reveil* (Kerkhistorische Bijdragen, VII), J. van den Berg/J.P. van Dooren, Leiden 1978, 121-122) van diepgaande inwerking van W. Teellinck op Voetius en weet Meertens ('Eeuwout Teellinck', 227, 234) van de grote waardering die Voetius voor E. Teellinck had, maar deze gegevens zijn niet doorgedrongen tot in de Voetius-biografie.

2. *Autobiografisch getint document*

Toen W. Teellinck op 8 april 1629 te Middelburg de laatste adem uitblies, waren er reeds 46 geschriften van zijn hand verschenen, waaronder twee vertalingen van Engelse piëtistische werken⁷. De laatste twee werken die tijdens zijn leven het licht zagen, betreffen zijn geestelijk dagboek over respectievelijk de maand januari en februari van het jaar 1629: ‘Tydt-winninghe’. Het derde deel hiervan, dat de maand maart bestrijkt, gaat niet verder dan de twintigste dag. De ziekte die de auteur ten grave zou slepen, belette hem dit deel te voltooien. Vrij snel na zijn overlijden is dit derde deel uitgegeven.

De publikatie van Teellincks volgende geschrift liet twee jaar op zich wachten: ‘De worstelinghe eenes bekeerden sondaers’ (1631). De man die verantwoordelijk was voor deze uitgave, was Willems oudste zoon Maximiliaan⁸. Deze schreef voor dit werk een dedicatie, gedateerd 24 oktober 1631, waarin hij aangeeft dat met deze uitgave een begin wordt gemaakt met de publikatie van de vele in de nalatenschap van zijn vader aangetroffen manuscripten. In totaal heeft deze immers volgens zijn zoon 127 werken geschreven.

Voordat Maximiliaan zijn opdracht schreef, had hij de tekst van ‘De worstelinghe’ aan Voetius doen toekomen met het verzoek of deze die van een woord van aanbeveling wilde voorzien. Voetius voldeed graag aan deze vraag. Zo komt het dat de tekst van ‘De worstelinghe’ wordt voorafgegaan door een uitvoerige — tien pagina’s in quarto — voorrede van Voetius, gedateerd 18 oktober 1631, die om diverse redenen buitengewoon interessant is.

Maximiliaan zal niet zonder reden zijn verzoek aan Voetius gedaan hebben. Ongetwijfeld zal hij hebben geweten dat de Heusdense predikant een groot bewonderaar van zijn vader was. Aangezien er niets bekend is van enig contact tussen Maximiliaan en Voetius uit de tijd vóór 1631 zal de eerstgenoemde zijn wetenschap van zijn vader hebben ontvangen.

Met enige lijnen schetst de Heusdense predikant in de opening van zijn voorrede de geschiedenis van de praktikale lektuur. Hij neemt zijn uitgangspunt in de rooms-katholieke Middeleeuwen, besteedt relatief veel aandacht aan ‘De Imitatione Christi’

7. Z.v. Teellincks geschriften: Engelberts, 41-92; J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800). Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal (1987), 197-301; W.J. op 't Hof, ‘Willem Teellinck in het licht zijner geschriften’, in *Documentatieblad Nadere Reformatie*, I (1977), 3-14, 33-41, 69-76, 105-114; II (1978), 1-12, 33-62, 65-88, 97-105; III (1979), 33-40, 97-100; IV (1980), 1-9, 33-38, 97-103; V (1981), 1-5, 34, 70-82, 107-108; VI (1982), 1-4, 37-45; VII (1983), 25-30, 37-43, 117-125; VIII (1984), 9-17, 37-40, 73-80, 109-113; IX (1985), 37-42, 73-77, 109-118; X (1986), 31-36, 64-66, 73-76; XI (1987), 62-67; XII (1988), 109-115.
8. Z.v. h.: Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw* (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, XLVIII-1), Amsterdam 1943, 182-184.

van Thomas à Kempis, attendeert op W. Perkins⁹ en op J. Taffin¹⁰, vermeldt een hele rij Engelse piëtistische puriteinen¹¹ en eindigt zijn overzicht met de Nederlandse stichtelijke auteurs. Van dezen noemt hij W. Teellinck en in diens gevolg diens broer Eeuwout, over wie hij meedeelt dat die onder de schuilnaam Ireneüs Philalethius zijn werken — ‘Philometor’, ‘Clachten der Kercke’ en ‘Vyer ende Wolck-Calomme’ worden met name genoemd — publiceerde¹². Voetius geeft hierbij aan dat hij de in leven zijnde Nederlandse stichtelijke schrijvers zoals G. Udemans¹³ buiten beschouwing laat.

In de rest van de voorrede houdt Voetius zich uitsluitend met W. Teellinck bezig. Allereerst besteedt hij kort aandacht aan Teellincks preken. Hij roemt het schriftuurlijke, grondige, geladen, indrukwekkende en overtuigende karakter daarvan. Zelf heeft hij Teellinck slechts twee- of driemaal horen preken. Deze preken maakten echter zo'n indruk op hem dat hij sindsdien van harte wenste dat hij zelf en alle predikanten in de Nederlanden Teellincks wijze en kracht van preken zouden navolgen.

Vervolgens behandelt Voetius Teellincks werken, waarvan hij uitdrukkelijk opmerkt dat hij ze gelezen heeft. Teellinck komt hierin naar voren als een man wiens zinnen in de Heilige Schrift geoefend zijn, wiens hart gewend is aan de beleving van de goddelijke zaken en wiens geest opgetrokken is uit het ijdel gewoel van de wereld tot hemelse contemplatie. Als ervaren praktizijn mag hij voor een tweede en gereformeerde Thomas à Kempis gehouden worden¹⁴.

Weliswaar sloeg Teellinck als exegeet, als dogmaticus, als catecheet en als polemist ook geen slecht figuur — getuige zijn uitlegkundige werken, zijn ‘Huysboecxken’, zijn ‘Evvvlvs’, zijn ‘Den Volstandigen Christen’, zijn ‘Timotheus’ en zijn ‘Ontdeckinge des vermomden Balaams’ —, maar hij excelleerde in de praktische theologie. Voetius wijst hierbij op een van Teellincks eerste werken, ‘Corte Verhandelinghe van de voornaemste Christelicke oeffeninghen’, een vertaling van een geschrift van de Engelse piëtistische puritein W. Whately, en op de hierin voorkomende dedicatie van Teellinck. Hiermee heeft deze de aandacht van vele leraars en lidmaten gericht op zaken waar zij vroeger nauwelijks aan dachten en die in

9. Z.v.h. en zijn geschriften: *The Work of William Perkins* (The Courtenay Library of Reformation Classics, III), I. Breward, Appleford (1970); Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* (Monografieën Gereformeerd Piëtisme, I), Rotterdam 1987, 280-320.

10. Z.v.h. en zijn geschriften: S. van der Linde, *Jean Taffin*, Amsterdam 1982; Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 44-50.

11. Z.v. deze aanduiding: Op 't Hof, *ibid.*, 19-28.

12. Z.v. diens geschriften: Op 't Hof, *Bibliografie van de werken van Eeuwout Teellinck*, Kampen 1988.

13. Z.v.h.: Meertens, ‘Godefridus Cornelisz Udemans’, in *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, XXVIII (1936), 65-106; W. Fieret, *Udemans. Facetten uit zijn leven en werk*, Houten 1985.

14. Z.v. het waarheidsgehalte van deze typering: Op 't Hof, ‘Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)’, in *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*, P. Bange/C. Graafland/A.J. Jelsma/A.G. Weiler, Hilversum 1988, 151-165.

geschriften niet te vinden waren. Met daarop volgende geschriften als 'Evvvlvs', 'Den christeliicken leytsman', 'De rust-tydt' en 'Het Geestelijck Cieraet' blies hij de praktizering van religieuze oefeningen nieuw leven in. Bovendien stelde hij vele gebreken aan de kaak die het gereformeerde volk vanuit het roomse verleden aankleefden of die opnieuw aangroeiden en die nauwelijks voor zonden gehouden werden. Nadat hij met dit doel vele traktaten het licht had doen zien, verscheen in zijn laatste jaren 'Noodwendigh vertoogh'. Voetius uit de wens dat dit werk door alle predikanten, proponenten, ouderlingen en christenen onbevooroordeeld gelezen wordt.

Een goede indruk van Teellincks innerlijke devotie geven zowel de werken die hij aan het eind van zijn leven heeft doen uitkomen: 'Soliloqvivm' en 'Tydt-winninghe', als de preken die hij in die tijd over Romeinen 7 hield. Deze preken komen nu in boekvorm uit. Voetius prijst ze uitbundig. De ontleding van de tekst is bondig en goed. De verklaring der woorden is grondig en overeenkomstig het bevattingsvermogen van de toehoorders. Op kundige wijze worden leringen uit de tekst getrokken, terwijl de sociniaanse, coornhertse en remonstrantse dwalingen duidelijk weerlegd worden. De toepassingen tot troost enerzijds en tot reformatie anderzijds zijn zeer diepgravend, indrukwekkend, overtuigend en sluiten precies aan bij de situatie van het Nederlandse volk. Over het algemeen zijn de woordkeus en de stijl duidelijk en in overeenstemming met de verhandelde zaken. Wel merkt Voetius hierbij op dat het zijn gewoonte niet is om elk woordje van een rechtzinnig scribent op een goudschaaltje te wegen.

De Heusdense predikant geeft aan dat deze uitleg van Romeinen 7 in het bijzonder bestemd is voor dienaren des Woords en studenten in de theologie. Dezen beveelt hij trouwens al Teellincks geschriften aan. Mochten zij echter geen tijd hebben om het totaal van Teellincks produktie te lezen, dan moeten zij zich in ieder geval die werken eigen maken die algemene concepten geven voor de praktijk der godzaligheid en voor het geestelijke bestuur van Gods gemeente. Voetius noemt dan: 'Corte Verhandelinghe', 'Een Getrou bericht', 'Evvvlvs', 'Den christeliicken leytsman', 'De rust-tydt', 'Het Geestelijck Cieraet', 'Balsem Gileads', 'Weech-schale Des Heylichdoms', 'Sleutel der devotie', 'Noord-sterre', 'Noodwendigh vertoogh'. Aan deze rij dient 'Vyer ende Wolck-Calomne' van Ireneüs Philalethius toegevoegd te worden. Voor bijzondere Bijbelteksten en onderdelen van de religie kunnen predikanten en proponenten in andere werken van Teellinck terecht. Volgens Voetius zouden zij met inbegrip van hem zelf zulke geschriften wel kunnen missen en het met de Bijbel alleen afkunnen, ware het dat zij zinnen hadden die even geoefend in de Heilige Schrift waren als die van Teellinck en dat zij evenveel ervaring van de praktijk hadden als de laatstgenoemde.

Men heeft Teellinck achter zijn rug van vier zaken beschuldigd: 1. dat hij wonderlijke, nieuwe en vreemde zaken in de zin had; 2. dat hij zich, vooral tijdens de remonstrantse twisten, weinig om de leer bekommerde; 3. dat hij nieuwe opvattingen over de sabbat koesterde; 4. dat hij te streng en te precies was. Uitvoerig weerlegt Voetius deze verdachtmakingen.

Bij het eerste punt doet de Heusdense predikant de persoonlijke ontboezeming dat Teellinck met zijn geschriften hem en talloze anderen de ogen ervoor geopend heeft en het hart getroffen heeft om vele zaken beter te verstaan en te overdenken, waaraan tevoren niet of nauwelijks gedacht werd. Voetius verwijst degene die wil weten aan welke zaken hij hierbij denkt, naar Teellincks 'Ebvvlvs', 'Corte Verhandelinghe', 'Den christeliicken leytsman', en 'Noodwendigh vertoogh', van welk laatste boek hij in het bijzonder het zondenregister aan de hand der Tien Geboden noemt. Men heeft God te danken dat Hij Teellinck zulke gaven heeft willen verlenen. Deze geeft in zijn hoofdwerk 'Noodwendigh vertoogh', dat door de theologische faculteiten van Leiden en Franeker is geaprobeerd, niet iets nieuws, maar doet daarin wel het oude nieuw zijn. Laten allen dit boek dikwijls lezen en de inhoud ervan nakomen.

Onder verwijzing naar 'Ebvvlvs', 'Den Volstandigen Christen', 'Noodwendigh vertoogh' en 'De worstelinghe' spreekt Voetius Teellinck van de tweede beschuldiging geheel vrij. Wie — ten onrechte — meent dat aan de leer in Teellincks praktikale geschriften te kort gedaan wordt, moet dit ook tegenhebben op Taffins 'Grondich bericht vande Boetveerdicheyt des Levens', ja zelfs op Bijbelboeken als de brieven van Jakobus, Petrus, Johannes en Judas.

Bij de derde verdachtmaking schrijft Voetius dat hij Teellincks inzichten op dit punt kent uit diens geschriften en uit een gesprek dat hij met Teellinck naar aanleiding van zijn eigen stellingen en vragen heeft gehad. Voor de praktijk van de dag des Heeren verwijst hij naar Teellincks 'De rust-tydt'. Dit geschrift is geaprobeerd door de theologische faculteit van Leiden, door de gedeputeerden van de classis Walcheren, alsmede door F. Gomarus¹⁵, die de auteur dit schriftelijk heeft te kennen gegeven. Niemand kan tegen Teellincks inzichten hierover iets hebben dan degene die ruimte wil geven voor ontheiliging van de rustdag. Teellincks opvatting over de oorsprong en de instelling van de sabbat wordt wel niet door iedere gereformeerde leraar gedeeld, maar komt wel overeen met de mening van velen en is nooit veroordeeld. Voetius raadt hierbij de lezing aan van de Postacta der Synode van Dordrecht, van de disputaties van A. Thysius en A. Rivetus¹⁶ over de sabbat en van de traktaten van Gomarus en A. Walaeus¹⁷ daarover. Hij geeft toe dat Teellinck uit reactie wel eens te ver ging, maar houdt anderzijds staande dat diens opvatting overeenstemt met die van Beza, Junius, Piscator, Deodatus en Perkins.

Ook ter zake van de vierde beschuldiging neemt Voetius het op voor Teellinck, van wie hij opmerkt dat hij hem weinig gezien en gesproken heeft. Deze heeft hem in een brief zijn volledige instemming betuigd met 'Proeve van de Gracht der Godtsalicheyt' (1628), dat Voetius geschreven had tegen D. Tilenus en waaraan hij een

15. Z.v.h.: G.P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus*, 's-Gravenhage 1930.

16. Z.v.h.: H.J. Honders, *Andreas Rivetus als invloedrijk Gereformeerd theoloog in Holland's bloeitijd*, 's-Gravenhage 1930.

17. Z.v.h.: J.D. de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaeus*, Leiden 1891.

meditatie had toegevoegd waarin hij de farizeese, vleselijke en bijgelovige preciesheid veroordeelde. Teellincks preciesheid was dezelfde als die van Calvijn en diens medestanders in Genève.

De Heusdense predikant weet dat ook personen die Teellinck niet vijandig gezind zijn, klachten over deze hebben: 1. hij schreef te veel en steeds iets nieuws; 2. hij is langdradig; 3. hij troost niet zozeer, maar dringt altijd aan op de reformatie des levens; 4. zijn stijl is vaak niet zodanig als sommigen wensen. Op alle punten treedt Voetius voor de Middelburgse predikant in de bres.

Bij de eerste klacht wijst Voetius op mannen als Augustinus, Hieronymus, Luther, Calvijn, Beza, Martyr, Zanchius en Perkins, die allen ook veel schreven. Bovendien verwijst hij naar Teellincks voorrede in 'Noodwendigh vertoogh', waar deze zelf ingaat op deze klacht.

Voor wat de tweede klacht betreft, erkent Voetius dat preken die onder het met genoegen aanhoren te kort lijken, bij het lezen voor geleerde en geoefende predikanten te lang zijn. Dit gaat ook op voor 'VI. Predicatie over het Lijden/ Serven ende begraven onses Heeren Iesu Christi' van A. Cornelii¹⁸, voor 'Enghe Poorte' en 'Scherm en Schilt der Kinderen Godes' van R. Petri en voor 'Bruylofts-liet' van H. Faulkelius¹⁹. Daarentegen zijn er velen die door gedrukte preken wel gesticht worden. Bovendien ziet men soms dikke boeken van Bessaeus en andere roomse scribenten in handen van proponenten; die zijn hun blijkbaar niet te langdradig. Zij zouden beter de geschriften van Teellinck kunnen doorwerken. Als de strijdschriften tegen het pausdom van Duplessis-Mornay, Whitaker en Chamier niet vervelen, mogen de praktikale geschriften ook niet te lang vallen.

Op de derde klacht antwoordt Voetius dat de omstandigheden vereisen dat er krachtig op reformatie der zeden wordt aangedrongen. Weer noemt hij Taffins 'Grondich bericht'. Bovendien heeft Teellinck wel degelijk ook troostboeken geschreven: 'Een Getrou bericht', 'Een Dialogue' van Perkins en 'De worstelinghe'.

Bij de vierde klacht geeft de Heusdense predikant toe dat Teellincks stijl eenvoudig en soms te eenvoudig is. Dat betekent echter wel dat de laatstgenoemde duidelijk, krachtig en overtuigend is. Wie Teellincks stijl te gewoon vindt, wordt verwezen naar de werken van Ireneüs Philalethius, die naar het oordeel van Voetius op een deftige, overtuigende en profetische wijze vele praktikale zaken en enige bijzondere politieke aangelegenheden behandeld heeft. Guitig voegt Voetius hieraan toe dat het niemand verboden is het werk van deze twee helden te verbeteren. Hij besluit met de bede dat de Heere, nu het genoemde tweetal door Hem thuis gehaald is, vele dergelijke arbeiders zal zenden.

18. Z.v.h.: H.J. Jaanus, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz (1573-1605)*, Amsterdam 1950.

19. Z.v.h.: J. Borsius, 'Hermannus Faulkelius, zijn leven, karakter en letterkundige verdiensten', in *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, XV (1844), 183-348.

W.J. OP 'T HOF

3. *Verificatie*

Toen Voetius in november 1618 geen vrijmoedigheid had om gehoor te geven aan een beroep naar de dolerende gemeente van Rotterdam, vroeg deze aan de kerkeraad van de Middelburgse gemeente W. Teellinck voor twee maanden te leen²⁰. Van een bijzondere relatie tussen Rotterdam en Teellinck is niets bekend. Het heeft er daarom ook alles van weg dat Voetius, die geestelijk veel aan de geschriften van Teellinck te danken had en deze vanuit zijn studietijd te Leiden gekend zal hebben²¹, de Rotterdamse kerkeraad op diens persoon heeft gewezen.

De Middelburgse kerkeraad willigde het verzoek in, met als gevolg dat Teellinck een paar maanden ambtelijk werk in Rotterdam heeft verricht. Het zou best kunnen zijn dat hij en Voetius, die een nauwe band met de Rotterdamse dolerende gemeente had²², elkaar in deze tijd ontmoet hebben en dat de laatstgenoemde Teellinck in Rotterdam heeft horen preken.

Meer zekerheid bieden andere gegevens. Een van de kwesties die de Zuid-hollandse synode, gehouden te IJsselstein van 7-17 juli 1626, bezig heeft gehouden, was de wijze waarop de sabbat onderhouden dient te worden²³. De synode sprak zich naar aanleiding van drie gravamina, die oorspronkelijk afkomstig waren van de Rotterdamse kerkeraad, uit tegen een al te stringente sabbatviering. Uit een ander gravamen wordt het front duidelijk waartegen men zich opstelde. In dit gravamen worden namelijk met zoveel woorden werken van W. Teellinck en een geschrift van E. Teellinck genoemd.

De synode deed echter meer. In de wetenschap dat W. Teellinck op dat moment in IJsselstein aanwezig was, vaardigde zij enige personen af om met hem over aanstootgevende passages uit zijn werken van gedachten te wisselen. Nadat dit onderhoud plaats had gevonden, verzocht de synode Teellinck vriendelijk om in de toekomst geen geschrift zonder kerkelijke approbatie het licht te doen zien en om ook anderen die hem bekend waren en die eveneens dergelijke geschriften hadden laten uitkomen, dit zelfde verzoek te doen. Teellinck beloofde dit te zullen doen.

Er was nog meer aan de hand op de IJsselsteinse synode. In eigen persoon verscheen Voetius om zich erover te beklagen dat hij 'bij occasie van het misverstand gevallen in de kercke van Rotterdam' — blijkbaar trok hij zich de genoemde drie gravamina persoonlijk aan — ervan verdacht werd ter zake van de onderhouding des sabbats te verschillen van het algemeen gevoelen van de Kerk. Nadat de synode over

20. Duker, I, 367.

21. Toen Teellinck — in ieder geval — in 1606 theologie aan de universiteit te Leiden studeerde, verkeerde Voetius hier als beursstudent in het Statencollege.

22. Duker, I, 200-201.

23. *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, 1621-1700*, I (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie, III), W.P.C. Knuttel, 's-Gravenhage 1908, 180-182, 186-187; H.B. Visser, *De geschiedenis van den Sabbatsstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw*, Utrecht 1939, 93-101.

deze zaak Voetius enerzijds en de Rotterdamse predikanten anderzijds gehoord had en langdurig met hen hierover gesproken had, kwam zij tot de slotsom dat de soep niet zo heet was als men Voetius opgeschept had. Deze kreeg hierna de gelegenheid om zijn gevoelens uitvoerig toe te lichten. De synode betuigde hiermee haar instemming en oordeelde dat er geen redenen waren om Voetius voor verdacht te houden. Vervolgens hebben beide partijen zich door broederlijke handdruk met elkaar verzoend.

Toch is het verhaal hiermee nog niet uit. De acta van de synode beschrijven hierna immers dat de Gorinchemse predikant J. Spiljardus²⁴ een schrijven opgesteld en persoonlijk aan de synode overhandigd had dat een identieke klacht als die van Voetius behelsde.

Het voorgaande maakt duidelijk dat Voetius en Spiljardus tijdens de IJsselsteinse synode van 1626 gezamenlijk opgetreden zijn tegen de synodale veroordeling van een stringente sabbatsopvatting. Zij echter alleen? Hoe komt het dat W. Teellinck de in die tijd zeker verre reis van Middelburg naar IJsselstein heeft gemaakt? Hij kwam hier niet zo maar verzeild. Wie had hem hiertoe overgehaald? Wie anders dan Voetius en Spiljardus? Voetius had in geestelijk opzicht veel aan Teellinck te danken en had hem buitengewoon hoog staan. Spiljardus was een goede kennis van Teellinck²⁵. Beiden zullen er alles aan gedaan hebben om de Middelburgse predikant in IJsselstein te krijgen ten einde de zaak waarvoor zij stredden zo sterk mogelijk te maken. In feite traden Voetius, Spiljardus en Teellinck in 1626 te IJsselstein als driemanschap op. Kerkhistorisch is deze constatering van groot belang. Het gezamenlijke optreden van de drie genoemden is namelijk het eerste niet-literaire bewijs dat de Nadere Reformatie een nationale beweging vormde²⁶.

Het kan niet anders of Voetius en Teellinck hebben in IJsselstein intensief contact met elkaar gehad. Het ligt trouwens voor de hand te veronderstellen dat zij ook geruime tijd voor het houden van de synode elkaar ontmoet hebben om elkaars standpunt beter te begrijpen en een gezamenlijke tactiek te bespreken met het oog op de te houden synode. In ieder geval schreef Teellinck op 9-5-1626 aan J. Cloppenburgh: 'D. Voetius heeft my te verstaen ghegeven dat V.E. besich is om te bewijzen wat een Ruyme Poorte d'Enghe Poorte Poppij zy'²⁷. Naar alle waarschijnlijkheid bedoelt Voetius zo'n gesprek in 1626 als hij in de behandelde voorrede opmerkt dat hij eenmaal met Teellinck van gedachten heeft gewisseld over de sabbat aan de hand van eigen stellingen en vragen. Het is voorts zeer wel mogelijk dat Voetius Teellinck bij gelegenheid of van het zo juist bedoelde gesprek of van de IJsselsteinse synode heeft horen voorgaan in een dienst des Woords.

Tot nog toe ging het om historische gebeurtenissen. Het was niet te verwachten dat

24. Z.v.h.: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 481-489.

25. Op 't Hof, *ibid.*, 486-487.

26. Z.v. de kwestie van de Nadere Reformatie als beweging: Op 't Hof, *ibid.*, 619-625.

27. J. Cloppenburgh, *Schriftuyrlijck Fondament Van de enghe poorte*, Amsterdam 1627, (**) 2r. Cloppenburgh was een intieme studievriend van Voetius en is van 1618-1621 diens collega in Heusden geweest.

Voetius hierover onjuiste informatie zou verschaffen. Maar hoe staat het in dit opzicht met zijn ontboezemingen dat Teellinck door zijn geschriften hem in piëtistische vaarwateren heeft gebracht en dat de genoemde met zijn preekwijze hem tot navolging strekte? Bij voorbaat moet men immers bij dit soort uitlatingen rekenen met een zekere mate van overschatting; te meer als zij in een aanbevelend verband staan zoals hier.

Aangezien er van Voetius drie preken in druk over zijn, bestaat de mogelijkheid om zijn manier van preken te toetsen aan die van Teellinck en op deze wijze zijn desbetreffende bewering te verifiëren. Ik verkeerde in de gelegenheid om twee van de drie preken bij dit vergelijkende onderzoek te betrekken: 'Meditatie van de VVare Practijcke der Godtsalicheydt of der goeder Wercken' (1628) en 'Afscheydt predicatie uyt Philipp. 1. vers. 27.' (1636). Deze twee predikaties vormen mooi vergelijkingsmateriaal, omdat de eerste vóór 1631, het jaar van de autobiografisch getinte voorrede, en de tweede na dit jaar gehouden is.

Van Teellincks preken is bekend dat zij opgebouwd zijn naar het voorbeeld van die der piëtistische puriteinen: uitleg, leringen met redenen omkleed en nuttigheden of gebruiken. Deze laatste nemen de meeste plaats in en vertonen de typische classificatiemethode, waarbij de toehoorders in twee hoofdgroepen, namelijk kinderen der wereld en kinderen van God, verdeeld worden, terwijl dezen op hun beurt met allerlei onderverdelingen onderscheiden worden en ook afzonderlijk aangesproken worden²⁸.

Voetius' preken vertonen precies dezelfde kenmerken als de genoemde van die van Teellinck. De structuur van hun preken is identiek en vooral de toepassingen lijken als twee druppels water op elkaar. Er is derhalve alle reden om de door Voetius zelf verwoorde afhankelijkheid van Teellinck in dezen geheel serieus te nemen²⁹.

Een volgende verificatiemogelijkheid bieden Voetius' geschriften in het algemeen. Besteedt hij hierin aandacht aan de gebroeders Teellinck? En zo ja, op welke wijze?

Reeds het oudste werk van Voetius levert in dit opzicht zulk interessant materiaal dat een onderzoeker zich geen beter kan wensen. In 1627 zag — anoniem en zonder vermelding van de drukker en de uitgever alsmede van de plaats en het jaar van uitgave — het licht: 'Lachrymae Crocodili abstersae, Hoc est, Notae & castigationes in threnvm sabbathicvm I.B.'. Al de eeuwen door is dit werkje op naam van Voetius gezet³⁰. En terecht, want talloze passages hieruit corresponderen met die uit andere pennevruchten van de Heusdense predikant³¹.

28. Op 't Hof, 'Willem Teellinck in het licht zijner geschriften'; T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1974, 95-101.

29. Hoewel Brienens in zijn onderzoek naar de prediking van de Nadere Reformatie Voetius op Teellinck laat volgen en zelfs een keer stelt dat de eerste in de lijn van de tweede gaat, heeft hij er geen oog voor dat Teellinck in homiletisch opzicht bepalend is geweest voor Voetius: Brienens, *ibid.*, 104-108. Dit impliceert dat het Brienens tevens ontgaat dat aan Voetius' preken de piëtistisch-puriteinse preekmethode ten grondslag ligt.

30. Visser, 82.

31. Om een voorbeeld te geven: in 'Lachrymae' (p. 9) wordt gezegd dat 'De rust-tydt' van W. Teellinck geaprobeerde is door Gomarus, door de Leidse professoren en door de gedeputeerden van de classis

Het geschrift waartegen Voetius zich met zijn eersteling richtte, was ‘Threnos. Ofte wee-claghe, Aenwijsende de Oorsaken des jammerlijcken stants van het Lant: ende de ontheyliginge des Sabbath-daechs’, opgesteld door de Thoolse gereformeerde predikant J. Bursius en in 1627 uitgekomen. In een toekomstige studie over deze eerste bestrijding van de Nadere Reformatie in druk hoop ik aan te tonen dat Bursius het vooral op W. Teellinck — zonder deze overigens met name te noemen — en dan in het bijzonder op diens ‘De rust-tydt’ begrepen heeft³². In Voetius’ verweerschrift komt dit eveneens naar voren. Deze laat aan de tekst van ‘Lachrymae’ inleidende opmerkingen voorafgaan, waarin hij het genoemde traktaat van Teellinck een ereplaats toekent³³ en waarin hij twee namen noemt van personen die Bursius bestrijdt: Irenaeus Philalethius (= E. Teellinck) en W. Teellinck³⁴. In de tekst van ‘Lachrymae’ oppert hij als wens dat de stellingen van Bursius en die van diens tegenstanders ter beoordeling naar alle gereformeerde academies en kerken gezonden zullen worden. De meningen van hen die Bursius bestrijdt, zouden dan hoofdzakelijk geëxcerpeerd kunnen worden uit Teellincks ‘De rust-tydt’ en uit diens onlangs verschenen ‘Noodwendigh vertoogh’³⁵.

Aan het eind van zijn boekje keert Voetius zich tegen een passage uit Bursius’ geschrift waarin deze uitvaart tegen predikanten die hun collega’s met hun ‘Aenspraken’ de les willen lezen³⁶. Voetius geeft er blijk van dat hij precies weet welke persoon en welk geschrift Bursius op het oog heeft. Hij verklaart dat traktaat gelezen te hebben, evenals het gedicht van S. Amama³⁷ ter aanbeveling van de desbetreffende auteur. Het betreft hier het anoniem verschenen ‘Christelijcke Aensprake Aen Alle opsienderen van Gods Kercke/ ende rechte liefhebberden der waarhey’ (1626) van W. Teellinck. Dat Voetius wist dat Teellinck de schrijver daarvan was, blijkt uit het vervolg van zijn betoog. Hij gaat immers direct over op Teellincks ‘Noodwendigh vertoogh’ en noemt in dit verband de Middelburgse predikant een tegenstander van Bursius³⁸.

In de voorrede van ‘Lachrymae’ maakt Voetius duidelijk dat dit werkje de boekstaving is van zijn particulier oordeel over Bursius’ geschrift, bestemd voor een vriend van hem. Wie was die vriend? Teellinck misschien?

Walcheren. De laatste twee gegevens blijken in het genoemde boek zelf. Gomarus’ approbatie is een extern gegeven, dat door niemand anders vermeld wordt dan door Voetius in zijn voorrede in Teellincks ‘De worstelinghe’.

32. Dit is zowel Visser (79-81) als Steenblok (15) ontgaan.

33. 9.

34. 10.

35. 80.

36. Bursius, 409.

37. Z.v.h.: J.E. Platt, ‘Sixtinus Amama (1593-1629): Franeker professor and citizen of the Republic of Letters’, in *Universiteit te Franeker 1585-1811*, G.T. Jensma/F.R.H. Smit/F. Westra, Leeuwarden 1985, 236-248.

38. 127.

Hoe dit ook zij, Voetius schreef zijn eersteling ter verdediging van Teellinck. Een overtuigender bewijs van de bepalende invloed van de laatste op de geestelijke ontwikkeling van de eerste kan nauwelijks geleverd worden. In dit verband is het tevens veelzeggend dat menige passage die in 'Lachrymae' in de geleerdentaal te lezen is, in de voorrede in 'De worstelinghe' in de volkstaal weerkeert.

Het is hier de plaats om in te gaan op de tijd waarin Voetius door de lektuur van Teellincks werken gewonnen werd voor de idealen van de Nadere Reformatie. In zijn voorrede in 'De worstelinghe' schrijft Voetius eerst dat Teellinck met zijn vertaling 'Corte Verhandelinghe' en met zijn opdracht hierin velen de ogen geopend heeft voor de noodzaak en de wijze van een nadere reformatie. Daarna doet de Heusdense predikant de persoonlijke ontboezeming dat Teellinck met zijn geschriften ook zijn ogen heeft geopend voor het grote belang van de praktijk der godzaligheid. Hij noemt hierbij vier boeken met name, waarvan 'Corte Verhandelinghe' het oudste is. De combinatie van deze twee uitlatingen voert tot de slotsom dat het genoemde werkje voor Voetius de eerste aanleiding is geweest tot zijn nadere-reformatorische interesse. Die vertaling zag in 1609 het licht. Aangezien hij eerst in 1611 predikant werd, zal de diep ingrijpende ommekeer in zijn geestelijk denken en streven zich nog tijdens zijn studietijd hebben voltrokken.

Voetius' volgende geschrift was 'Proeve vande Cracht der Godtsalicheyt' inclusief 'Meditatie van de VVare Practijcke der Godtsalicheydt' (1628). In feite is dit werk één grote verdediging van het streven der Nadere Reformatie tegen remonstrantse verdachtmakingen. Het is typisch Teellinckiaans van inhoud en toon³⁹. E. Teellinck komt hierin viermaal voor: eenmaal als vermelding, tweemaal als verwijzing en eenmaal als citaat⁴⁰. Zijn broer Willem wordt drie keer genoemd: eenmaal als vermelding en tweemaal als verwijzing⁴¹. Wat voorts in dit geschrift opvalt, is het ontzaglijk grote aantal vermeldingen van en verwijzingen naar piëtistische puriteinen. De Groot treft dan ook de roos als hij, doelend op W. Teellinck, opmerkt: 'Met hem en door hem was Voetius onder de invloed van het Engelse puritanisme gekomen'⁴².

Met 'De Pietate cum scientia conjungenda' (1634) breidt Voetius het streven van de Nadere Reformatie uit tot de wereld van de wetenschap. In zijn antiremonstrants gerichte 'Thersites heautontimoroumenos' (1635) beroept hij zich eenmaal vooral op W. Teellinck en diens 'Noodwendigh vertoogh'⁴³. Zijn 'Afscheydt predicatie' (1636) draagt de sporen van de Teellinckiaanse preekwijze. In zijn bestrijding van de remonstrantse catechismus 'Catechisatie over den catechismus der Remonstranten' (1641) geeft hij per onderdeel literatuur op die het remonstrantse gevoelen weer-

39. Vgl.: De Groot, 'Inleiding', in: G. Voetius, *Inaugurele rede over Godzaligheid te verbinden met de wetenschap*, Kampen 1978, 10.

40. Resp. 205a, 149a, 208b, 191a.

41. Resp. 205a, 108a, 191a.

42. De Groot, 'Inleiding', 10.

43. 153.

spreekt. Op zes verschillende plaatsen komt in dit verband W. Teellinck voor⁴⁴. De laatste keer dat dit gebeurt, betreft het eerst Teellincks oeuvre in het algemeen; vervolgens noemt Voetius afzonderlijke titels, waarvan de eerste ‘Corte Verhandelinghe’ is. Eenmaal wordt een geschrift van Teellinck in de tekst genoemd⁴⁵, terwijl dit eveneens in de aan ‘Catechisatie’ gekoppelde ‘Dry Disputatien’ — zij het tweemaal⁴⁶ — gebeurt met diens ‘Ebvvlvs’. Kenmerkend voor Voetius’ ‘Disputaty van geestelicke verlatingen’ (1646) is dat de citaten en de verwijzingen op vier uitzonderingen na alle piëtistisch-puriteinse werken en auteurs betreffen.

In Voetius’ meest monumentale werk, ‘Disputationes theologicae selectae’ (1648-1669), komt W. Teellinck verschillende keren voor. Op basis van gegevens uit de literatuur en op grond van eigen vluchtig doorbladeren van enige gedeelten bedraagt de voorlopige lijst 20 plaatsen⁴⁷. De voorlopige telling voor wat E. Teellinck betreft komt op 6 plaatsen uit⁴⁸. Beiden worden door Voetius aangemerkt als zeer uitmuntende praktikale theologen; Willem zelfs als de grootste onder de Nederlanders. Ook in deze disputaties nemen de piëtistische puriteinen een belangrijke plaats in.

Zelfs in zijn vierdelig kerkrechtelijk standaardwerk ‘Politica ecclesiastica’ (1663-1667) valt Voetius diverse malen terug op Teellinck en diens hoofdwerk ‘Noodwendigh vertoogh’⁴⁹. De piëtistische puriteinen zijn hier eveneens rijk vertegenwoordigd⁵⁰.

Als laatste geschrift van de Utrechtse hoogleraar zag ‘Ta Asketika sive Exercitia pietatis’ (1664) het licht. Reeds in het begin hiervan wordt W. Teellinck naar voren gehaald. Voetius vermeldt op deze plaats enige auteurs die over de praktijk der godzaligheid geschreven hebben, van wie hij als enige Nederlander de — zo luidt het — uitmuntende praktikale theoloog W. Teellinck met zijn in 1609 uitgekomen ‘Corte Verhandelinghe’ noemt⁵¹. In het vervolg van ‘Ta Asketika’ keert de naam van Teellinck regelmatig weer⁵². Bovendien vestigt de auteur op uiterst eervolle wijze de aandacht op E. Teellinck⁵³. Tenslotte valt ook in dit traktaat het aandeel der piëtistische puriteinen op.

44. 127, 275, 306, 348, 459, d5r.

45. d5r.

46. 35, 42.

47. I, 101, 1061; II, 528; III, 23, 59, 68 (2x), 71, 72, 76, 236, 265-266, 932-933, 1222, 1237, 1242, 1267, 1268-1269; IV, 44; V, 658.

48. III, 72-73, 73, 74 (2x), 1222; V, 658.

49. Op basis van gegevens uit de literatuur ziet de voorlopige lijst er als volgt uit: I-1, 973; II, 233; III, 462, 492.

50. Vgl.: W. van 't Spijker, ‘Gisbertus Voetius (1598-1676)’, in *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, T. Brienem/K. Exalto/J. van Genderen/C. Graafland/W. van 't Spijker, 's-Gravenhage (1986), 76.

51. De gegevens betreffende ‘Ta Asketika’ dank ik aan de neerlandicus en classicus C.A. de Niet, die momenteel aan de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit te Utrecht — waar anders? — een proefschrift over het genoemde geschrift van Voetius voorbereidt.

52. 34, 59, 60.

53. 60, 363-364.

Samenvattend mag worden gesteld dat de namen van de gebroeders Teellinck in Voetius' oeuvre in het algemeen niet indrukwekkend frequent, maar toch wel regelmatig worden genoemd. Dit is des te opmerkelijker omdat het grootste deel van Voetius' oeuvre in de geleerdentaal gesteld is, terwijl de beide Teellincks hun inzichten in de volkstaal publiceerden. Bovendien is de inhoud van de bedoelde verwijzingen van dien aard, dat er geen reden bestaat tot twijfel aan de waarheid van Voetius' uitlatingen over de betekenis van de beide Teellincks voor hem.

De veilingcatalogus van Voetius' boekenbezit stelt de onderzoeker erg teleur: hierin worden maar dertien boeken van Willem en slechts één pamflet van Eeuwout vermeld⁵⁴. Het is zonneklaar dat Voetius een veelvoud hiervan in zijn boekerij gehad moet hebben. In dit opzicht is die auctiecatalogus derhalve een uiterst onbetrouwbare gids⁵⁵.

4. Heruitgave van werken van de beide Teellincks

De bewondering die Voetius voor de beide Teellincks had, was zo groot dat hij de (her)uitgave van hun oeuvre stimuleerde en hierin soms zelfs de hand had. Voor wat Willem aangaat, mag allereerst gewezen worden op Voetius' voorrede in 'De worstelinghe' (1631) en vervolgens op Voetius' aanvulling op 'Biecht-boecxken der christenen' van J. van den Houte⁵⁶ (1637)⁵⁷. Dit geschrift, dat een zondenregister geordend aan de hand der Tien Geboden bevat, was oorspronkelijk uitgekomen onder de titel 'Korten Wegh ofte Catechismus'. In 1637 droeg Voetius er zorg voor dat dit werk opnieuw uitgegeven werd, aangevuld met onderdelen uit de zondenregisters van N. Byfield en van de — zo staat er — vermaarde W. Teellinck zoals het laatste voorkomt in diens hoofdwerk⁵⁸. In 1645 zag een voor de tweede keer door Voetius uitgebreide editie het licht.

Voorts verscheen in 1639 van M. Teellinck: 'Grondighe Verclaringhe, over De thien Gheboden/ ende het Ghebedt onses Heeren'. De kern van dit werk bestaat uit aantekeningen van W. Teellinck, die echter door zijn zoon Maximiliaan zo uit-

54. *Pars prior et pars posterior bibliothecae Variorum & Insignium librorum, Theologicorum & Miscellaneorum Reverendi & Celeberrimi viri d. Gisberti Voetii*, Ultrajecti MDCLXXVII-MDCLXXIX, I, B4r., B4v., D3r., E2r.; II, Cir., C2v., D3v., G2r., I4r., Kir.

55. Vgl.: B. van Selm, *Een menighe treffelijke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht 1987, 110.

56. Z.v.h.: Op 't Hof, 'Josias van den Houte', in: T. Brienens/L.F. Groenendijk/W.J. op 't Hof/G.H. Leurdijk, *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, I, Kampen (1987), 23-26.

57. Op 't Hof, 'Wanneer verscheen de eerste druk van Biecht-boecxken?', in *Documentatieblad Nadere Reformatie*, XI (1987), 68.

58. Wellicht vormt deze — door W. Teellinck verwekte — bijzondere bemoeienis van Voetius met zondenregisters de verklarende achtergrond van het feit dat er ten tijde van de laatstgenoemde in de Utrechtse kerkeraad zondenregisters dienstbaar werden gemaakt aan de beoogde en nagestreefde reformatie der zeden. Z.v. het laatste. F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraad*, Rotterdam 1989, 19-67.

gewerkt en in een andere vorm gegoten zijn dat deze dit geschrift niet op naam van zijn vader durfde uit te geven. Hij zond de tekst hiervan Voetius toe, die er zijn instemming mee betuigde. Dit blijkt uit een in deze uitgave afgedrukte brief van Voetius van 10 juni 1639, waarin deze opnieuw de volgende verklaring aflegt: ‘of en sullen vele desen uwen arbeydt seer danckelijck ontfanghen; insonderheydt die neffens my gerne willen bekennen, dat sy door uwes Vaders schriften als ghemeyne Morghen-weckers der Ghemeynnten ende Predicanten hier te Lande in soo vele dinghen ghesticht ende aengheleyt zijn.’

Tijdens het leven van E. Teellinck is geen zijner geschriften in Utrecht uitgegeven⁵⁹. Postuum gebeurde dit wel. Van de elf heruitgaven die na Eeuwouts overlijden het licht zagen, kwamen er niet minder dan negen te Utrecht uit: acht bij uitgever S. de Vries in de periode 1649-1651 en één bij uitgever W. Wier in 1660.

De eerste heruitgave bij De Vries betrof het hoofdwerk van Eeuwout: ‘Vyer ende Wolck-Calomne’. Het gaat hierbij om een tweede druk die inhoudelijk identiek is met de eerste, op dit verschil na dat er een voorrede van Voetius aan toegevoegd is die op 13 september 1649 te Utrecht is geschreven.

In dit woord vooraf maakt Voetius bekend dat hij De Vries heeft aangeraden om dit werk, dat uitverkocht was, te laten herdrukken. De reden hiervan voor hem was dat eigen ervaring hem en anderen had geleerd dat Teellincks geschriften hun dienst bewezen aan niet alleen de gewone christenen, maar in het bijzonder ook aan studenten in de theologie en aan jonge predikanten ten einde zichzelf en anderen aan te sporen en ten einde aan diverse voortreffelijke preekschetsen te komen. De stof van Teellincks werken is schriftuurlijk, de voorstellingswijze en de stijl daarvan zijn waardig en op de praktijk gericht, terwijl de toepassing van Bijbelteksten en van bijbelse geschiedenissen op de toestand van het Nederlandse volk, van de Nederlandse Kerk en van de Nederlandse politiek bewonderenswaardig is en door weinigen is geëvenaard. Weliswaar zal men in Teellincks oeuvre kleinigheden kunnen vinden waarover men van mening met de auteur verschilt, maar dit doet geen afbreuk aan de voortreffelijkheid van het geheel.

Uit deze voorrede wordt duidelijk dat ook de zeven heruitgaven van werken van Teellinck die in de jaren 1650-1651 door De Vries bezorgd werden, hun ontstaan te danken hadden aan het advies van Voetius⁶⁰. Dit zal evenzeer gelden voor de derde druk van ‘Vyer ende Wolck-Calomne’, die in 1660 door Wier te Utrecht werd uitgegeven. Voorts mag — zeker in vergelijking met Voetius’ woord vooraf in ‘De worstelinghe’ — uit het in deze voorrede ontbreken van een verwijzing naar enigerlei contact tussen Voetius en Eeuwout geconcludeerd worden dat dit nooit heeft plaatsgevonden.

De werken van W. Teellinck die in de zeventiende eeuw te Utrecht het licht zagen,

59. Z.v. het volgende: Op 't Hof, *Bibliografie van de werken van Eeuwout Teellinck*.

60. Voetius heeft wel meer met uitgever De Vries samengewerkt. Blijkbaar was de laatstgenoemde een aanhanger of althans een sympathisant van de Nadere Reformatie. Zie: Duker, III, 56-57, lxxxix.

verschenen alle in de periode 1655-1660. In 1655 betrof dit 'Wraeck-sweet' en 'Geestelijke Covranten', in 1655-1656 'Sleutel der devotie', in 1657 'Ebvvlvs', in 1658 'Sampson', in 1659 'Het Nieuwve Ierusalem' in combinatie met 'De clachte Pavli' en 'Het eerste stuck Van de wercken' en tenslotte in 1660 'Ordere'.

Enerzijds ligt het in het licht van het voorgaande voor de hand te vermoeden dat Voetius bij de totstandkoming van deze uitgaven een zekere rol gespeeld heeft, anderzijds kan hiervan op het eerste gezicht niets bespeurd worden. De vier meest volumineuze van de bovengenoemde uitgaven, namelijk 'Geestelijke Covranten', 'Sleutel der devotie', 'Ebvvlvs' en 'Het eerste stuck Van de wercken', hebben op de titelpagina staan dat zij bezorgd zijn door twee zonen van Willem, namelijk Theodorus, predikant te Nieuwerkerk in Zeeland en Johannes, predikant te Utrecht. Bij nader inzien blijkt echter het oorspronkelijke vermoeden niet geheel ongegrond te zijn. In de voorrede van de belangrijkste der genoemde uitgaven, 'Het eerste stuck Van de wercken', schrijven Theodorus en Johannes dat zij de aanbeveling van het werk van hun vader overlaten aan Voetius en dat zij hiertoe, na hierover overleg met de genoemde gepleegd te hebben, diens voorrede in 'De worstelinghe' in haar geheel laten afdrukken. Bovendien bevat het eerste geschrift in dit deel van Teellincks verzameld werk, 'Adam rechtschappen, wanschappen, herschappen', een approbatie van de Utrechtse professoren in de theologie, met Voetius voorop.

5. De betekenis van Voetius' relatie tot de beide Teellincks

De relatie van Voetius tot de beide Teellincks is in tweeërlei opzicht van essentiële betekenis. In de eerste plaats stempelt die betrekking Voetius' theologie, met als gevolg dat deze heel sterk nadere-reformatorische trekken vertoont. Voetius houdt zich meer dan welke toptheoloog van zijn tijd ook — afgezien van de buitenlander G. Amesius⁶¹ — bezig met de praktische kant van de theologie, waaronder hij — behalve het kerkbestuur — zowel een alomvattende reformatie van alle religieuze en ethische misstanden als ook het pastoraat verstaat⁶². Reeds in zijn studententijd werd hij door de lezing van geschriften van W. Teellinck gewonnen voor het inzicht dat een nadere reformatie op het gebied van de levensuitingen als ook ter zake van de innerlijke vroomheid een eerste vereiste was. De bepalende inwerking van Teellinck manifesteert zich het helderst op de specifieke gebieden van de religieuze oefeningen, van de vasten-biddag, van de sabbat, van de homiletiek en van de zondenregis-

61. Z.v.h.: H. Visscher, *Guilielmus Amesius*, Haarlem 1894; K. Reuter, *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus* (Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche, IV), Neukirchen (1940); K.L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames. Dutch Backgrounds of English and American Puritanism*, Urbana/Chicago/London (1972).

62. Vgl. het mijns inziens beste overzicht van Voetius' theologische opvattingen tot dusver: Van 't Spijker, 52-83.

ters⁶³. Bovendien hebben vooral de op de politieke situatie betrekking hebbende pamfletten van E. Teellinck een onuitwisbare indruk op Voetius gemaakt. Al deze zaken heeft hij gedurende zijn — zeker voor die tijd — lange leven met de inzet van zijn gehele persoonlijkheid gepropageerd. Kortom: dank zij de enorme invloed die de gebroeders Teellinck op hem uitgeoefend hebben, is Voetius theoloog van de Nadere Reformatie.

Deze constatering heeft een verderstrekkende betekenis. Zowel in de opvattingen van W. als in die van E. Teellinck manifesteert zich de piëtistisch-puriteinse theologie in Nederlands gewaad. Het piëtistisch Puritanisme was immers voor Willem van allesbepalende en voor Eeuwout van diepingrijpende betekenis⁶⁴. Dit houdt in dat de Teellinckiaanse inbreng in Voetius' theologisch bezigzijn op zichzelf reeds piëtistisch-puriteins van aard is. Bovendien heeft die inbreng ertoe geleid dat Voetius de smaak van dat Engelse en Schotse geestelijke klimaat te pakken kreeg, zodat hij op zijn eigen en uiterst kundige wijze de piëtistisch-puriteinse idealen in de Nederlanden ging vertolken.

In de tweede plaats is de betrekking van Voetius tot de gebroeders Teellinck kerkhistorisch van nauwelijks te overschatten waarde. Elders heb ik betoogd en geargumenteed dat de Nadere Reformatie als beweging met W. Teellinck begint⁶⁵. Het mag uit het voorgaande duidelijk geworden zijn dat er sprake is van een diepgaande beïnvloeding van Voetius door Teellinck en van een bewuste samenwerking tussen beiden ter zake van de nadere-reformatorische idealen. Dit wettigt in combinatie met het gegeven dat Voetius in de volkstaal werken met een overheersend piëtistisch karakter heeft geschreven, de conclusie dat hij een nadere reformator is geweest in de zin van een primaire representant van de Nadere Reformatie⁶⁶. Met hem trad deze beweging ook de universitaire wereld binnen. Als eerste heeft hij de nadere-reformatorische doelstellingen wetenschappelijk verwoord en op deze wijze de Nadere Reformatie op universitair niveau gebracht. Na hem zijn er nog diverse nadere reformatoren hoogleraar in de theologie geworden, maar de nationale en internationale betekenis en invloed van Voetius als Utrechts hoogleraar in de theologie zijn toch binnen de Nadere Reformatie ongeëvenaard. Hij mag dan ook als de spil en de centrale figuur van deze beweging gelden. Het gezag dat hij bij tijdgenoten had en het uitstralingseffect dat hij bij zijn talloze studenten sorteerde, verleenden aan de Nadere Reformatie haar bloeitijd. Via zijn leerlingen stempelde hij het geestelijke

63. Volgens C. Graafland bestaat er een duidelijk verschil tussen Voetius en W. Teellinck voor wat betreft het functioneren van de leer der verkiezing: *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerd Protestantisme*, 's-Gravenhage 1987, 219-229. Dit inzicht berust evenwel op een zeer selectief gebruik van de bronnen en op evidente misvattingen; vgl. De Groot, 'Pietas im Vorpietismus', 122; Op 't Hof, 'Gisbertus Voetius' evaluatie van de Reformatie', in *Theologia Reformata*, XXXII (1989), 211-242.

64. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 494-508, 587-594.

65. Op 't Hof, *ibid.*, 620-623.

66. Z.v. de aanduiding primaire vertegenwoordiger: Op 't Hof, *ibid.*, 620.

W.J. OP 'T HOF

klimaat in de Nederlanden tot in de achttiende eeuw.

Wanneer nu Voetius als de centrale en in die tijd invloedrijkste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie zijn geestelijke ontwikkeling grotendeels te danken heeft gehad aan de vader van deze beweging en tevens doelbewust diens voetstappen wilde drukken, geeft dit aan dat de Nadere Reformatie in ieder geval tot het laatste kwart van de zeventiende eeuw ondanks alle ontwikkelingen en variaties een eenheid is geweest. Deze door Teellinck bepaalde continuïteit der Nadere Reformatie kan eveneens bij hoofdvertegenwoordigers als J. van Lodensteyn (1620-1677)⁶⁷ en F. Ridderus (1620-1683)⁶⁸ worden vastgesteld⁶⁹.

De bepalende betekenis die Teellinck in geestelijk opzicht voor Voetius en voor Van Lodensteyn en Ridderus heeft gehad, voert tot een tweede gevolgtrekking, namelijk dat de Nadere Reformatie niet slechts in haar begintijd⁷⁰, maar zeker tot en met het derde kwart van de zeventiende eeuw in sterke mate door het piëtistische Puritanisme is gevormd. De waarde die Voetius aan piëtistisch-puriteinse geschriften toekent en door hem bezorgde heruitgaven alsmede overig bekende feiten⁷¹ bevestigen dat.

67. Z.v.h.: P. Proost, *Jodocus van Lodenstein*, Amsterdam 1880; J.C. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn. Predikant en dichter*, Kampen (1987).

68. Z.v.h.: D.J. Budding, 'Franciscus Ridderus, zijn leven en werken en zijn opvattingen aangaande het Heilige Avondmaal onderzocht en vergeleken met enkele karakteristieke vertegenwoordigers uit de Reformatie en de Nadere Reformatie', in *Documentatieblad Nadere Reformatie*, VII (1983), 73-108.

69. Op 't Hof, boekbespreking van Trimp, in *Documentatieblad Nadere Reformatie*, XII (1988), 77; Budding, 73, 82-83, 102-103, 106.

70. Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 624.

71. Op 't Hof, *ibid.*, 626-635.